

שאלות:

1. מהו ההבדל בין שביעית ליובל? האם היובל הוא בעל משמעות סוציאלית?
2. מהו המשותף ומה שונה בין שמיטת כספים לבין שחרור עבדים והחזרת קרקעות?
3. מהי המשמעות הלוגית של פירכא על קל וחומר?
4. שתי צורות להבין קל וחומר מידותי.
5. פרמטרים 'עירומים' ו'צבועים' ביסוד הקל וחומר.
6. זיהוי של הקל וחומר ההגיוני כסוג מנוון של קל וחומר מידותי.
7. מעט על 'אד הומינס', על אינקומנסורביליות של ערכים, ועל עקרון התער של אוקאם.

המידות:

קל וחומר. הצד השווה.

(ויקרא כה, יג)

בְּשַׁנַּת הַיּוֹבֵל הַזֹּאת תִּשְׁבוּ אִישׁ אֶל אַחֲזָתוֹ:

זֶה דְבַר הַשְּׁמִיטָה שְׁמוֹט כָּל בְּעַל מִשֶּׁה יָדוֹ אֲשֶׁר יִשֶּׂה בְרַעְיָהוּ לֹא יִגֹּשׁ אֶת רַעְיָהוּ וְאֶת אָחִיו כִּי קָרָא שְׁמִטָּה לִיקוּק:
(דברים טו, ב)

(ו) **בשנת היובל הזאת זו מוציאה עבדים, ואין השביעית מוציאה עבדים, והלא דין הוא, ומה אם היובל שאינו משמיט כספים מוציא עבדים שביעית שמשמטת כספים אינו דין שתוציא עבדים תלמוד לומר בשנת היובל הזאת, זו מוציאה עבדים ואין השביעית מוציאה עבדים קל וחומר ליובל שישמיט כספים, ומה אם השביעית שאינו מוציאה עבדים משמטת כספים, יובל שהוא מוציא עבדים אינו דין שישמיט כספים תלמוד לומר זה דבר השמיטה שמוט, שביעית משמט כספים ואין יובל משמט כספים והיובל מוציא עבדים ואין שביעית מוציא עבדים.** (ספרא, בהר פרשה ב, ראה גם ספרי דברים פסקה קיב)

א. שחרור עבדים ושמיטת כספים ביובל ובשביעית

מבוא. התורה מצווה אותנו לקבוע כל שבע שנים שנת שמיטה. בשביעית אסורות עבודות קרקע, ויש גם שמיטה של החובות (=שמיטת כספים). לאחר שבע שמיטות, השנה החמישים היא שנת היובל, ובה נוהגות כל הלכות מלאכות הקרקע של השביעית (ראה רמב"ם שמיטה יובל פ"י ה"ז), ונוספות בה עוד כמה הלכות מיוחדות. למשל, ביובל משתחררים עבדים עבריים שנרצעו, וקרקעות שנמכרו חוזרות לבעליהן הראשונים. המדרש שלנו עוסק ביחס בין הלכות שמיטה להלכות יובל, ומתברר כי ישנה חומרה ייחודית בכל אחד מהם ביחס לשני.

מהלך המדרש. המדרש מבוסס על שתי הנחות הלכתיות שמופיעות במפורש במקרא: יובל משחרר עבדים ושמיטה שומטת חובות. שתי הלכות אחרות נותרות פתוחות מבחינת המקרא: האם יובל משמט כספים והאם שמיטה משחררת עבדים. המדרש פותח בהשוואה העקרונית: יובל מוציא עבדים ושמיטה לא. לאחר מכן מקשים מכוח קל וחומר: יובל שאינו משמיט כספים מוציא עבדים, שביעית שמשמטת כספים אינו דין שתוציא עבדים? על כך מובא הפסוק בפרשתנו, אשר מלמד כי בשביעית העבדים לא יוצאים.¹ הפסוק מלמד אותנו לא לבצע את הקל וחומר המוצע במדרש.

לאחר מכן המדרש חוזר ומקשה על הנחות היסוד ההלכתיות: מדוע לא נלמד שיובל ישמט גם הוא כספים, בקו"ח הפוך. על כך מביא המדרש את הפסוק בדברים (טו, ב), שמלמד שרק שמיטה שומטת כספים.

¹ אמנם הפסוק עוסק בחזרת הקרקעות, אולם המדרש מיישם את ההבחנה בין יובל לשמיטה גם לגבי שחרור העבדים. שתי ההלכות הללו, אשר מופיעות יחד בפסוק י, הן ייחודיות ליובל. לעומת זאת, עבודת הקרקע, אשר מתוארת בפסוקים יא-יב, נאסרה גם בשמיטה. עיין **תורה תמימה** על אתר.

הקבלה למדרש בפרשת שמיני. ישנם כאן שני קלין וחמורין מנוגדים אשר מבוססים על שני נתונים, וכל אחד מהם מביא למסקנה ההפוכה מחבירו. לפי הקל וחומר הראשון המסקנה היא ששביעית מוציאה עבדים. חשוב לשים לב לכך שהקל וחומר השני מבוסס בדיוק על ההנחה ההפוכה (ששביעית לא מוציאה עבדים). לעומת זאת, הקל וחומר השני מוביל למסקנה שהיובל משמיט כספים, וגם כאן הקל וחומר הראשון מבוסס על ההנחה ההפוכה.

מבנה כזה יכול להופיע במצב שבו התורה אינה קובעת עמדה לגבי שתיים מתוך ארבע ההלכות המעורבות בדיון. במצב כזה חז"ל מנסים להשלים את שתי ההלכות החסרות בטבלא באמצעות קל וחומר. אולם במצב כזה תמיד שתי ההשלמות יסתרו האחת את השנייה. בדף לפרשת שמיני פגשנו מבנה כזה, ושם עמדנו על כך שמבנה כזה מניח ששיקול של קל וחומר אינו שיקול הגיוני אלא טכסטואלי. הקל וחומר פועל אך ורק על סמך הנחות הלכתיות שמופיעות מפורשות בפסוקים, וכל מה שנעדר נחשב כמי שאינו (לפחות מבחינת המקרא).

אולם כאן המצב הוא שונה. בפרשת שמיני ראינו כי במצב בו ישנם רק שני נתונים בטבלא, תמיד פתוחות בפנינו שתי אלטרנטיבות סותרות. במצב כזה ניתן להשלים את הנתונים החסרים באחת משתי דרכים: או באמצעות דיוק מפסוקים אחרים אשר ילמד אותנו את אחת ההלכות החסרות, ואז נוכל להשלים את השנייה מכוח קל וחומר. או באמצעות סברא שמכריעה באיזה משני שיקולי הקל וחומר המנוגדים עלינו לבחור.

אולם במקרה שלנו המצב הוא שונה. בסופו של דבר הטבלא המלאה אכן אינה מסתדרת עם ההיגיון. הנתונים החסרים מושלמים באופן ששני שיקולי הקל וחומר המנוגדים אינם נכונים. מצב כזה יכול להיווצר אך ורק אם התורה עצמה משלימה את שתי ההלכות החסרות. ואכן, במקרה שלנו התורה עצמה מלמדת אותנו את ארבעת ההלכות המעורבות בעניין. הטבלא שנוצרת כאן היא כזו שאין בה היגיון של קל וחומר.

שנה/הפקעה	שמיטת כספים	שחרור עבדים
שביעית	+	-
יובל	-	+

מטרת המדרש. לכאורה המדרש הזה הוא מיותר. כל ההלכות מופיעות במפורש בפסוקים או נדרשות מהם, ולשיקולי הקל וחומר שבמדרש אין משמעות הלכתית. שיקולי הקל וחומר שבמדרש מעלים אלטרנטיבות שאינן נכונות להלכה, והפסוקים שוללים אותן. אם כן, הקלין וחמורין רק מציגים את המבנה הזה באופן מתודי. נראה כי מטרתם היא אחת משתיים: 1. להראות מדוע נצרכים שני הפסוקים המעורבים בעניין. כל אחד מהפסוקים הללו מיועד להוציא משיקול של קל וחומר אשר היה מוביל אותנו למסקנה לא נכונה. 2. למנוע ביצוע קל וחומר שגוי על בסיס חלק (שלושה) מהנתונים. למעשה, ניתן לומר כי לפי אפשרות זו המדרש רוצה להצביע במפורש על מצב הלכתי שהנתונים המעורבים בו אינם מקיימים את ההיגיון של הקל וחומר.

תפקידו ההלכתי של המדרש. לכאורה זהו מדרש מקיים ולא מדרש יוצר. ההלכות אינן נוצרות מן המדרש אלא מופיעות במפורש בפסוקים. המדרש מעלה רק אופציות אלטרנטיביות, אשר מטרתן להראות מדוע הפסוקים נחוצים.

אולם זו אינה כל התמונה. קשה לומר כי שני הדינים של שמיטת כספים ביובל ושל שחרור עבדים בשביעית מופיעים במפורש בפסוקים. אלו דיוקים, שבהחלט ניתן היה שלא לעשות אותם. כדי לתדד זאת נוסף כי בירושלמי ר"ה פ"ג ה"ה נראה שיש שמיטת כספים גם ביובל. הירושלמי הזה כנראה אינו לומד כך את הפסוק בפרשת ראה.

אם כן, נראה כי ההלכות הללו אינן מפורשות בפסוקים, והדיוק אשר גוזר אותן מהפסוקים הוא בעצמו שיקול מדרשי. כעת נוכל לשאול את עצמנו במה הוא עדיף על שיקולי הקל וחומר המוצגים במדרש שלנו, אשר מובילים למסקנות הפוכות? מדוע הדרשן בוחר את המסקנות באופן המתואר בטבלא למעלה, ולא ממלא את הטבלא (או לפחות משבצת אחת מתוכה) באמצעות שיקול של קל וחומר. לשון אחר: מדוע השיקול של הקל וחומר הוא שיקול חלש יותר מאשר שיקולי הדיוק שמכריעים בסופו של דבר את ההלכה?

מסתבר שהסיבה לכך היא ששיקולי הקל וחומר במצב בו יש רק שני נתונים, מובילים לשתי מסקנות מנוגדות, ולכן האחד מהם מבטל את השני. אין כאן אפשרות להשתמש בקל וחומר כדי למלא משבצת בטבלא, שכן לא ברור איזו מהמשבצות עלינו למלא (ומילוי האחת סותר את מילוי השנייה).

אם כן, כעת המדרש נראה כהליך יוצר ולא כהיסק מקיים. הדרשן באמת מעלה את שתי האפשרויות הללו כניסיונות למלא את הטבלא ההלכתית שבפניו. רק לאחר שהוא נכשל, הוא מוצא עצמו נאלץ למלא את הטבלא באמצעות שני הדיוקים.

לפי אפשרות זו מצויות בפנינו שתי הלכות: יש שמיטת כספים בשמיטה. יש שחרור עבדים ביובל. אם ההיגיון של הקל וחומר היה מופעל על מצב כזה, אזי יוכלנו הוציא הלכה שלישית, לפיה יש שמיטת כספים ביובל או שיש שחרור עבדים בשמיטה. אולם אלו שתי אפשרויות סותרות, אשר

מבטלות האחת את השנייה. לכן אנו מגיעים לדיוקים בפסוקים שמלמדים אותנו את המבנה הנכון מבין השניים.

המסקנה היא כי שיקולי הקל וחומר הללו הם אשר מובילים אותנו לדיוקים בפסוקים. זאת בניגוד למה שהעלינו למעלה, ששיקולים אלו נועדו רק להסביר מדוע נחוצים הפסוקים המלמדים את שתי ההלכות החסרות.

משמעות המצב המתואר בטבלא. כפי שהערנו בדף לפרשת שמיני המבנה ההלכתי המתואר בטבלא שלמעלה מצביע על כך שההיגיון של הקל וחומר אינו מתקיים במקרה שלנו. ובאופן מפורש יותר: לא ניתן להסיק ששמיטה חמורה יותר מיובל, ולא ניתן גם להסיק שיובל חמור משמיטה. ההסבר ההגיוני לכך נעוץ כנראה בעובדה שהיחס בין שמיטה ליובל בהקשר של דין שמיטת כספים מבוסס על פרמטר שונה מזה שמונח בבסיס היחס ביניהם בהקשר של דין שחרור עבדים. מבחינת אחד מסרגלי המדידה, היובל חמור מהשמיטה, בעוד שמבחינת הסרגל השני השמיטה חמורה מהיובל.

כך באמת מנסח זאת הרמב"ם, אשר פוסק את ההלכות העולות מן המדרש שלנו, וכותב כך (הלי שמיטה יובל, פ"י הט"ז):

יתירה שביעית על היובל שהשביעית משמטת כספים ולא יובל, ויותר יובל על השביעית שהיובל מוציא עבדים ומשמיט קרקע, וזהו דין מכירת שדות האמורות בתורה והיא מצות עשה שנאמר גאולה תתנו לארץ, יובל משמיט קרקע בתחלתו ושביעית אינה משמטת כספים אלא בסופה כמו שבארנו.

הרמב"ם מלמד אותנו שישנו היבט אשר מבחינתו יתירה השמיטה על היובל, ולעומת זאת ישנו היבט אחר שמבחינתו יתר היובל על השמיטה. ישנם כמה סרגלים שיכולים למדוד חומרא וקולא בין שני הנושאים מהיבטים הלכתיים שונים, וכל אחד מהם יכול להניב היררכיה שונה. אנו ננסה להמשיך ולברר את הנקודות הללו להלן בפרק השלישי. נקדים לכך דיון קצר על היבטים של מידת הקל וחומר העולים במדרש זה.

ב. הנחות אודות פרמטרים נסתרים בקל וחומר

מבוא. בפרק הראשון עמדנו על כך שבמקרה של שמיטה ויובל ישנם שני סרגלי מדידה שונים שמגדירים יחסי חומרא וקולא ביניהם, ולכן לא ניתן להכליל ולקבוע יחס גורף של חומרא וקולא. בפרק זה נעמוד על בעייתיות דומה שלכאורה אמורה לשבש כל שיקול של קל וחומר מידותי רגיל.

שיטת הירושלמי כדוגמא לקל וחומר מידותי רגיל. ניטול לדוגמא את שיטת הירושלמי שהוזכרה לעיל. הירושלמי סובר שהיובל משמט גם הוא כספים. אם כן, מבחינתו ישנם שלושה נתונים בטבלא שלנו:

שנה/הפקעה	שמיטת כספים	שחרור עבדים
שביעית	+	-
יובל	+	+

נראה כי הירושלמי מסיק את הדין שלו מתוך שיקול הקל וחומר השני במדרש שלנו. מתוך דיני שחרור עבדים שיוצאים מן הפסוק שבפרשתנו, ניתן להסיק כי יובל חמור מן השביעית. לאחר מכן אנו מיישמים זאת לגבי דיני שמיטת כספים ומסיקים כי אם היא נוהגת בשביעית כל שכן שהיא נוהגת גם ביובל. זוהי דוגמא לקל וחומר מידותי רגיל אשר מבוסס על שלושה נתונים. בהיסק כזה אנו מתבססים על שני נתונים, וגוזרים מהם הכללה של יחס חומרא וקולא כללי בין שני ההקשרים הנדונים. לאחר מכן אנו משתמשים בעיקרון הכללי בכדי לגזור מן הנתון השלישי את ההלכה החסרה.

הבעייתיות. אולם לאור האמור למעלה עלינו לשאול את עצמנו: מנין לנו שהסרגל הקובע את ההיררכיה לגבי שמיטת כספים הוא אותו סרגל אשר מונח בבסיס דיני שחרור עבדים? הרי למעלה ראינו שיתכן מצב בו שני הטורים בטבלא נשלטים על ידי שני פרמטרים (סרגלים) שונים, ולא ניתן להסיק מתוך האחד על השני. אם כן, גם במקרים שהתורה לא גילתה לנו את ההלכה החסרה (הרביעית בטבלא), כיצד ניתן להשלים אותה באמצעות קל וחומר מידותי? תמיד ייתכן שמדובר בסרגל שונה, ולפעמים כיוונו יכול להיות הפוך (בדיוק כמו שראינו למעלה לגבי שמיטת כספים ושחרורי עבדים).

חשוב לציין כי בעיה זו מלווה כל קל וחומר מידותי, ואין מדובר דווקא על הקל וחומר בו אנו עוסקים כאן. במקרה שלנו רק הופיעה במפורש דוגמא שאילצה אותנו להבחין בין שני פרמטרים אשר מונחים בבסיס שני הטורים בטבלא, וכיווניהם הפוכים. אולם אפשרות כזו בהחלט יכולה להיות קיימת בכל טבלא של קל וחומר מידותי. אם כן, עלינו לברר על מה מבוססת ההנחה של הקל וחומר המידותי הרגיל, אשר מתעלמת אפריורי מאפשרות קיומם של שני סרגלים שונים.

הנחת העבודה בקל וחומר המידותי. ישנן שתי אפשרויות להבין את מהלך הקל וחומר המידותי הרגיל:

1. **הנחת הפשטות:** באין ראייה אחרת, אנו מניחים שמדובר באותו סרגל. זהו העיקרון

המכונה 'התער של אוקאם', לפיו אין להניח הנחות מיותרות אלא אם קיים אילוץ לעשות זאת. עמדנו על רעיון זה בדפים לפרשיות שמות ותצווה, שם עסקנו במידת 'הצד השווה'. מידה זו מבוססת על ההנחה שכאשר אותה תופעה מופיעה בשני מקורות שונים, כנראה בסיסה נעוץ ביסוד המשותף שקיים בשניהם, ולא בכל אחד מהם לחוד.

אמנם ישנו הבדל בין קל וחומר לבין הצד השווה. בסכימה של הצד השווה אנו מכירים את התכונה ההלכתית בשני ההקשרים. לאור זאת אנו מניחים שיש לה שורש משותף (היאב' של מידת בניין אב), ולא שני שורשים שונים. אולם בקל וחומר, כפי שראינו כאן, אין לנו כל רמז לכך שיש משהו משותף לשני הסרגלים. זוהי הנחה ספקולטיבית יותר, הקובעת שאמור להיות סרגל משותף. מכאן אולי רמז מדוע הכלל אין 'עונשין מן הדין', נאמר בעיקר על 'קל וחומר' (ראה בדף לפרשת משפטים ועוד). זוהי מידה שבעקבה כרוכה ספקולציה מסויימת (ההכללה מתוך הסרגל הנתון על כל המקרים האחרים), מעצם מבנה הסכימה הבסיסית שלה. זוהי הסיבה ל'מידותיות' שבקל וחומר, כלומר להיכללותה של מידה זו ברשימת המידות של ר' ישמעאל, על אף שהיא חלק מאופני החשיבה של ההיגיון האנושי הרגיל (ראה בדף לפרשת נח, ועוד).

אם נשוב לדוגמא שלנו, ההנחה של הירושלמי היא שהעובדה ההלכתית שאין שחרורי עבדים בשביעית אלא רק ביובל, נובעת מתכונה ייחודית של היובל שהיא חזקה יותר מן השביעית. לפי עקרון התער של אוקאם, סרגל החומרה השולט על כל הדינים הוא אחד. ממילא שמיטת כספים תישלט גם היא על ידי אותו סרגל, ולכן מסתבר שביובל גם תנהג שמיטת כספים.

2. **היררכיה ללא 'צבע'.** באפשרות הראשונה הסברנו שסרגל החומרה מבוסס על שיקול

איכותי כלשהו. הסרגל וההיררכיה הם תוצאות כמותיות של השיקול הזה. כאן נציע אפשרות אחרת: מה שקובע את היחס בין ההלכות הוא יחס חומרא וקולא 'עירום', ללא כל 'צבע'. כלומר היחס בין הלמד למלמד אינו יחס של דמיון בפרמטר כלשהו, אלא יחס של קולא וחומרא גרידא. לפי הצעה זו, הסיבה לכך שהתכונה ההלכתית המלמדת (שחרורי עבדים) קיימת בלמד (יובל) ולא במלמד (שביעית), היא בגלל שהלמד (יובל) חמור יותר מהמלמד (שמיטה), ולא בגלל תכונה ייחודית כלשהי שלו. חומרה כללית זו יכולה להניב השלכות הלכתיות נוספות לחומרא (כמו שמיטת כספים), ולכן ההנחה היא שבכל הקשר (כמו שמיטת כספים) הלמד יהיה חמור מן המלמד.²

אם נשוב לדוגמא שלנו, ההנחה של הירושלמי היא שהעובדה ההלכתית שאין שחרורי עבדים בשביעית אלא רק ביובל, אינה נובעת מתכונה ייחודית של היובל או של השביעית, אלא מעובדה כללית שהיובל יותר מן השביעית. ואם אכן היובל חזק יותר, אז שמיטת כספים שקיימת אפילו בשביעית, ודאי שתהיה קיימת גם ביובל.

בסעיף הבא נראה השלכה מעניינת של האפשרות השנייה בהבנת הקל וחומר. אנו ניווכח שלפי אפשרות זו הקל וחומר ההגיוני נראה דומה מאד לקל וחומר המידותי.

הקל וחומר ההגיוני והמידותי. הזכרנו כבר כמה פעמים בעבר (ראה, למשל, בדף לפרשת נח)

שישנם כמה סוגי קל וחומר. הקל וחומר ההגיוני (קל וחומר מסברא) הוא קל וחומר שמבוסס על נתון הלכתי אחד, וגוזר ממנו את המסקנה באמצעות עיקרון שמסברא. למשל, הקל וחומר שמובא בברייתא דדוגמאות, לגבי מרים: אם אביה היה יורק בפניה היה עליה להיכלם שבעת ימים, אז כשהשכינה כועסת עליה היא ודאי צריכה להיכלם 14 יום (או 7, לפי העיקרון של 'דיו'). אין כאן הכללה של שני נתונים שמשמשת לגזירת המסקנה, אלא עיקרון סברתי ששכינה חמורה מאביה.

כבר הערנו לא פעם שזוהי צורת חשיבה הגיונית פשוטה, ולא ברור מדוע היא נכללת ברשימת מידות הדרש. מעבר לכך, לא ברור מדוע היא נבחרה כדוגמא למנגנון הכללי של הקל וחומר ה'מידותי', אשר מבוסס על שלושה נתונים, ויש בבסיסו הכללה. נראה כעת הצעה להבין זאת לאור דברינו באפשרות השנייה למעלה.

² כעין זה נאמר שעבירת לשון הרע חמורה מגניבה, לא בגלל שורש איכותי כלשהו אשר קובע סרגל משותף שמודד את שתי העבירות וקובע היררכיה בין שתיהן. החומרה עצמה היא היחס היסודי ביניהן: הקב"ה מתייחס ללשון הרע ביתר חומרה מאשר לגניבה (אולי האחת פוגעת בספירה גבוהה יותר מאשר חברתה. בכל אופן, במונחי טעמא דקרא אשר נעוצים בעולם המושגים שלנו, אין כל צבע לסרגל החומרה הזה). טיעון זה נוגע ישירות בבעיית האינקומנסורסביליות (=העדר מידה משותפת) של הערכים. לעניין זה, ראה בספרו של דניאל סטטמן, **דילמות מוסריות**, מאגנס, ירושלים תשנ"א, בפרק ג שכולו מוקדש לשאלה זו. נושא זה יידון גם בספר השלישי בסרילוגיה **שתי עגלות וכדור פורח**, אשר יצא לאור בעז"ה בקרוב בהוצאת 'מידה טובה'.

אם ננסה לנסח את הקל וחומר ההגיוני בצורה מידותית, נקבל דפוס שבמבט ראשוני נראה מלאכותי:³ אם כשאביה יורק בפניה, שם דרגת החומרה היא נמוכה, היא צריכה להיכלם שבעה ימים, אז כשהשכינה יורקת בפניה, שם דרגת החומרה גבוהה, כל שכן שהיא צריכה להיכלם.⁴ כעת נשווה זאת לניסוח של קל וחומר מידותי רגיל. קל וחומר מידותי מבוסס על שלושה נתונים. המסגרת שבתוכה הוא מופיע כוללת שני נושאים (תכונות) ושני הקשרים (מקומות). בדוגמת הירושלמי, למשל, שני ההקשרים הם שביעית ויובל, ושני הנושאים הם שמיטת כספים ושחרור עבדים. האם ניתן לזהות את כל אלו גם בקל וחומר ההגיוני? מהם הנושאים ומה המקומות? מהם שלושת הדינים הנתונים שמהווים בסיס לשיקול הקל וחומר?

זיהוי הקל וחומר ההגיוני בצורה מנוונת של קל וחומר מידותי. אם בכל זאת נתעקש לזהות את שני המנגנונים הללו זה עם זה, ניווכח כי בקל וחומר ההגיוני שני ההקשרים הם אביה והשכינה, ושני הנושאים הם החומרה וההיכלמות. כעת ניתן לדבר על שלושה נתונים גם בקל וחומר ההגיוני: 1. כשאביה יורק בפניה זו דרגת חומרה קטנה. 2. כשהשכינה יורקת בפניה זו דרגת חומרה גבוהה. 3. כשאביה יורק בפניה עליה להיכלם (7 ימים). 4. מסקנה: גם כשהשכינה יורקת בפניה עליה להיכלם (7 ימים).

אם כן, יצרנו כבמטה קסם מבנה מידותי גם מן הקל וחומר ההגיוני. פתאום נולדו לנו שלושה נתונים, שני נושאים ושני הקשרים, גם בקל וחומר ההגיוני. מה, אם בכלל, נותר ההבדל בין שני סוגי הקל וחומר הללו? מבט קצר מעלה כי ההבדל הוא שבקל וחומר המידותי הפרמטרים הם הלכות, או תכונות הלכתיות ספציפיות ('צבועות'), בעוד שבקל וחומר ההגיוני אחד הפרמטרים הוא כללי (לא 'צבוע'): החומרה. זה נשמע מלאכותי לומר שהשכינה חמורה מאביה מכיון שדרגת החומרה שבה גבוהה יותר. זוהי חזרה על אותה טענה במילים שונות.

הסיבה למלאכותיות הזו היא שבקל וחומר המידותי הצעד הראשון הוא הכללה מכוח שני נתונים הלכתיים. ההכללה מביאה אותנו למסקנה בדבר היררכיה של חומרה בין הלמד למלמד. זוהי הורדת 'צבוע' של הסרגל, אשר מובילה אותנו לכלל הגזירה ההיולי שנסוב על עצם החומרה (החומרה העירומה, להבדיל מתכונה ספציפית כלשהי). ואילו בקל וחומר ההגיוני החומרה היא אחד הנתונים עצמם (היא יוצאת מסברא ולא מהכללה של שני נתונים הלכתיים 'צבועים'). בקל וחומר ההגיוני אין כל צורך להוריד את ה'צבוע' כדי להגיע לשיקול הקל וחומר. כלל ההיסק הלא 'צבוע' מופיע בנתונים עצמם. בסופו של דבר אנו מניחים בשני המנגנונים כי הגורם הקובע הוא החומרה העירומה ולא התכונה ההלכתית ה'צבועה'.

שני המנגנונים של הקל וחומר מתחילים להיראות דומים. אם כן, העובדה שהקל וחומר ההגיוני נבחר בברייתא דדוגמאות להוות דוגמא לקל וחומר המידותי, נראית כבר פחות תמוהה. שניהם מבוססים על החומרה הכללית והלא 'צבועה', ולא על התכונה ההלכתית הספציפית, כפי שאולי היינו יכולים לחשוב במבט שטחי.

זיהוי של שתי האפשרויות. למעשה, ניתן לראות כי שתי האפשרויות שהעלינו בהבנת הקל וחומר המידותי הן פנים שונות של אותה אפשרות עצמה.

ההסבר הפשוט ביותר לשתי מערכות היחסים היא העמדתם על החומרה העירומה (ולא על יחס 'צבוע' כלשהו). זוהי הנחת היסוד, כל עוד לא הוכח אחרת. למשל, כאשר נמצא פירכא על הקל וחומר הוכחנו שהיחס אינו חומרה עירומה אלא יחס 'צבוע' כלשהו, ולמעשה ישנם ביניהם שני יחסים שונים בכיוונים מנוגדים. זו גופא המשמעות של פירכא: הוכחה שהיחס בין הלמד למלמד אינו יחס 'עירום' אלא 'צבוע'.

משל לדבר הוא הכשל הידוע בלוגיקה כיאד הומינס'. בתחילת כל ספרי הלימוד המקובלים בלוגיקה מופיעה רשימה של כשלים. אחד מהם הוא הכשל בו אנו מסתמכים על אדם בעל סמכות (מכוח כשרון וכדו'), במקום הבאת ראיות לגופם של דברים. למשל, כשאדם אומר לחברו: "כיצד אתה יכול לחלוק על כך, הרי אפילו איינשטיין אומר כמוני?!" במקום להביא ראיה לדבריו הוא מביא את דעתו של אדם אשר ידוע כאיש מוכשר, ומשתמש בשמו כדי לשכנע את יריבו לויכוח. אולם כשל זה, כמו גם כל הכשלים האחרים, מבוסס על הגיון בריא כלשהו (שאם לא כן לא היינו נכשלים בו כל הזמן). מסתבר (אם כי, בהחלט לא הכרחי) שאדם חכם כמו איינשטיין יימצא צודק יותר מפלוני אחר. אמנם אין כאן ערובה מוחלטת (ולכן זה מסווג בלוגיקה ככשל, שכן בלוגיקה עוסקים אך ורק בהיסקים הכרחיים, או אנליטיים), אולם פעמים רבות זהו בהחלט טיעון סביר. טיעון דומה מונח ביסוד הקל וחומר. העובדה שיובל חמור, או חזק, יותר משביעית לעניין שחרורי עבדים, מצביעה על כך שסביר כי הוא יהיה לא פחות חמור (או חזק) גם לעניין שמיטת כספים. בדיוק כמו שראינו שאם איינשטיין הוא חכם יותר בתחום מדעי הטבע, סביר שהוא חכם יותר גם

³ ראה במאמרו של מ. אברהם, 'קל וחומר כסילוגיזם', הגיון ב, אלומה, ירושלים 1992. שם הוא מציע מנגנון כזה לגבי קל וחומר מטיפוס של 'בכלל מאתים מנה'. כפי שהוא עצמו מעיר שם, זה נראה מאד מלאכותי.

⁴ כבר עמדנו על כך שהביטוי החז"לי לקל וחומר ההגיוני הוא 'על אחת כמה וכמה', או 'לא כל שכן'. ראה על כך בדף לפרשת וישלח.

בתחומים אחרים (אם כי, כנראה לא בכולם).⁵ אם תהיה פירכא על הקל וחומר, או על סמכותו של איינשטיין בתחום הנדון, כי אז יתברר שהדבר אינו תלוי בחומרה, או בחכמה, העירומה, אלא בפרמטר 'צבוע' כלשהו, שיש לו כיוונית מוגדרת.

ג. בין שמיטה ליובל

מבוא. נסיים את דברינו בניסיון קצר להתחקות אחר היחסים בין שני הפרמטרים הקושרים את שביעית עם היובל, או את שמיטת כספים עם שחרורי עבדים.

היחסים בין שני הצירים. ראינו בפרק א, שהיובל חמור מן השביעית לעניין זה שחלים בו שחרורי עבדים, ואילו השביעית חמורה לעניין שמיטת כספים (כלשון הרמב"ם בפ"י משמיטה ויובל, אשר הובאה למעלה). היחס הזה שקיים להלכה בין השביעית ליובל מצביע על כך ששני הפרמטרים הם שונים, ואף הפוכים בכיווניהם. שמיטת כספים תלויה בפרמטר שביחס אליו היובל פחות חמור, ואילו שחרורי עבדים תלויים בפרמטר שביחס אליו היובל הוא חמור יותר. מאידך, לאורך המדרש ישנה לכאורה הנחת יסוד שגם אם שני הפרמטרים אינם זהים, די ברור כי ישנו קשר בין שניהם. עצם העובדה שהמדרש מנסה ללמוד על שמיטת כספים משחרורי עבדים ולהיפך, מצביעה על כך שהוא רואה קשר בין שני הדינים הללו. ממבט שטחי ניתן להבחין כי שניהם עוסקים בהפקעה כלשהי, ולשניהם יש היבט כלכלי שנוגע לרכוש ולממון. אם כן, ישנו קשר בין שני הצירים הללו, אולם בסופו של דבר הם הפוכים בכיווניהם וממילא גם בהיררכיה שהם יוצרים.

רמז ראשוני בדברי הרמב"ם. הרמב"ם בדבריו שהובאו למעלה אינו מפרט מהם אותם שני צירים (פרמטרים), אולם הוא מוסיף לנו נתון נוסף: היובל חמור משמיטה גם ביחס לחזרת קרקעות שנמכרו. אלו חוזרות רק ביובל ולא בשמיטה. מסתבר שאותו פרמטר שבו חמור היובל מן השמיטה, אשר שולט על שחרורי עבדים נרצעים, הוא אשר עומד גם בבסיס הדין של חזרת שדות לבעליהן ביובל.

מה משותף לחזרת קרקעות ושחרורי עבדים, בשונה מהלוואות? דומה כי עבדים וקרקעות הם תוצאה של עיסקאות קנייה ומכירה. לעומת זאת, חובות הם תוצאה של עיסקאות הלוואה. אם כן, ניתן להתקדם צעד נוסף ולומר שביובל מופקעות בעלויות שנוצרות על ידי עיסקאות מכירה (של קרקעות ושל עבדים), ואילו בשביעית מופקעים חובות שנוצרים על ידי עיסקאות הלוואה. יש לתורה עניין שהלוואות יופקעו כל שבע שנים, אולם לא פחות. לכן אין הגיון להפקיע הלוואות ביובל, שהרי שנה קודם היתה שנת שמיטה, וכבר שם פקעו כל החובות. לעומת זאת, הקרקעות אמורות להיות פחות ניידות (=נכסי דלא ניידים), ולכן הן אינן חוזרות לבעליהן כל שבע שנים אלא כל יובל.

היובל פוגע, או מסייג, את מושגי הבעלות האנושיים-חברתיים. למעשה גם מחיר הקרקע לוקח בחשבון את העובדה שהיא נמכרת עד היובל, ולכן אין כאן פגיעה בהון של האדם. היובל עוסק בחירות, וביחס של האדם לאדמתו.⁶ לעומת זאת, השביעית פוגעת במושגי ההון (אמצעי הייצור). אדם נטל הלוואה מחברו, וכעת התורה מפקיעה את ההלוואה ומותירה את הכסף אצל הלווה. זוהי אמירה בעלת משמעות סוציאלית ישירה.⁷ ניתן להראות זאת גם בפרטי דינים נוספים של שמיטת הלוואות בשביעית, ואכ"מ.

בחזרה למדרש שלנו. בתחילת הדברים, בעל המדרש סבר כי יש גורם משותף לשתי ההלכות הללו: שתיהן בעלות פן סוציאלי. לכן הוא משווה את היובל לשביעית, וגוזר מהיובל שגם שביעית משחררת עבדים, או להיפך. בשלב זה הדרשן חשב שיש כאן פרמטר עירום (לא 'צבוע') של חומרה, אשר יוצר היררכיה אוניברסלית בין היובל לשמיטה. בשלב זה היובל אמור להיות חמור יותר מהשביעית (או להיפך) בכל אספקט.

⁵ גם שאלת האינטליגנציות המרובות נכנסת לדיון זה, וגם עליה ניתן לערער בצורה דומה. אולם אין רצוננו כאן להיכנס לפולמוס אודות התקינות הפוליטית (=פוליטיקלי-קורקט).

⁶ בהקשר זה, ולא בהתאמה לנאמר כאן, כדאי לראות את מאמרו של בנימין פורת, 'צדק חברתי לאורו של דין היובל', **אקדמות יג**, ניסן תשס"ג. מאמר מרתק זה (שנכתב מנקודת מבט שכמעט מתעלמת מתורה שבעל-פה, והוא מבוסס על כתביו של זאב ז'בוטינסקי) מציע מבט חברתי-סוציאלי גם על היובל. על אף שאי ההתחשבות בהלכה כפי שהיא בידינו מפריעה, יש כאן מבט חדש ומרענן על משמעותו הסוציאלית של היובל, תוך הצעת מודל חברתי-כלכלי חדש, אשר מצוי בתווך בין סוציאליזם לקפיטליזם (על פי מה שהוא מכנה 'עקרונן ההזדמנות החוזרת' שמקבל בעל הקרקע ביובל).

נוכח כי הצעתנו המוצגת כאן היא רק אילוסטרציה לאפשרות קיומם של שני פרמטרים 'צבועים', ללא כל התחייבות שזהו אכן 'צבעם' האמיתי. מה שחשוב מבחינתנו היא הלוגיקה של שני צבעים, ולא דווקא הצבעים עצמם.

⁷ מש"כ ביובל שיש לו משמעות סוציאלית עקיפה בלבד, לפחות ביחס לקרקעות אם לא ביחס לעבדים.

לאחר שאנו נוכחים בסתירה בין שני שיקולי הקו"ח, מתברר שהפרמטרים הם 'צבועים'. כעת מובאים הפסוקים שמלמדים אותנו שיש שתי היררכיות שונות. שני הפרמטרים הם שונים: האחד 'צבוע' בצבע סוציאלי בעיקרו, ומבחינתו השביעית חמורה מהיובל. ואילו השני צבוע בצבעי חירות או יחס לאדמה, ומבחינתו היובל חמור יותר.

כפי שראינו, שני הפרמטרים הללו הם מנוגדים בכיוונם. הסבר אפשרי לכך (ייתכנו עוד רבים אחרים): אין הגיון לשחרר עבדים או קרקעות בשמיטה, שכן אלו נכסים שנמכרים לטווח ארוך יותר מאשר הלוואה (ובפרט שהעבד הנרצע רצה להישאר אצל אדונו). לעומת זאת, אין הגיון לשמוט כספים ביובל, מן הסיבה שהעלינו למעלה (שייווצר מצב של שמיטת כספים שנתיים רצופות).

כפי שראינו, כאשר הפרמטרים הם 'צבועים', לא ניתן להסיק מסקנות מן ההיררכיה שנוצרת לאורך הציר האחד על ההיררכיה אשר נוצרת לאורך הציר האחר.